A FELELŐSSÉG ETIKÁJA — AZ ETIKA FELELŐSSÉGE*

FARKAS ENDRE

Az utóbbi időben — de a XX. században általában — a mindennapi, az elméleti és a politikai tudatban is, egyre gyakrabban vetődik fel a felelősség problémája, amelynek gyakoriságát, élességét néhány jellemző példa is jelzi. Századunkban olyan tragikus események zajlottak le, s napjainkban is olyan társadalmi megrázkódtatások érnek bennünket, amelyek a becsületesen gondolkodó emberek milliói számára is elemi erővel vetik fel a felelősség problémáját. Gondoljunk csak a fasizmusra, az igazságtalan háborúkra, az atomrobbantásokra, Vietnamra és Chilére, a bioszféra veszélyeztetésére, a technikai és a természettudományok szakembereinek felelősségére. Olyan események ezek, amelyek mellett nem lehet közömbösen elmenni, s melyeket nem lehet a hagyományos moralizálással sem megítélni, sem elítélni. Az egész emberiség fejlődésére ható olyan események ezek, amelyek minden gondolkodó embert rádöbbentettek arra, a marxizmus által már régen megállapított tényre, hogy a felelősség túlnő az egyén cselekvésén, s ezért osztályok, nemzetek, társadalmi formációk felelősségét is meg kell ítélnünk. A kommunisták már régóta így gondolkodtak, s ezért is építettek pl. a pártnak, a proletariátusnak a történelmi haladás, a nemzetközi munkásmozgalom és a nemzet ügye iránti felelősségére, s ezért voltak képesek a nem egyéni, nem perszonális bűn formájában megjelenő társadalmi igazságtalanságot, a kizsákmányolást, a gyarmatosítást, a népirtást elítélni: a felelősséget, az egyénen túl, a közösségre is érvényesnek tekintették. A dialektikusan gondolkodó marxisták számára a kollektív tettekért való egyéni felelősség problémája elvileg is „könnyebben" megközelíthető, mint a polgári humanisták számára, akiknél csak a fasizmus legyőzése után vált problematikussá a napóleoni meghatározás: „kollektív bűnökért senki sem felelős", s alakult ki az új elv: „kollektív bűnökért mindenki felelős". De a „senki sem felelős" és a „mindenki felelős" elve elméletileg egyaránt eléggé mechanikus, a gyakorlatban pedig egyaránt felment az egyéni felelősség alól. A polgári tudatban azonban a kollektív felelősség egyéni felelősséggé transzformálásának elméleti mechanizmusa mind a mai napig nem jött létre.

Egy másik, újszerűen felvetődő probléma, az egyéni felelősségen belül, a szándék és a következmény felelősségén túlmenő, társadalmi eredményért való felelősség. A morális felelősség egyszerű társadalmi viszonyok között normálisan a szándékra, a tettre, s a cselekvés belátható következményeire vonatkozik. Ma már azonban vannak olyan tevékenységi formák, amelyeknek a fel nem ismert következményei az egész emberiség életére kihatnak, s amelyek

* A cikk alapjául a készülő „Etika" jegyzet hasonló témájú jegyzete szolgált. (Tananyag.)

távol állnak, sőt ellentétesek lehetnek a cselekvő morális céljával. Gondoljunk csak az atomenergiára, vagy egyéb természettudományos felfedezések (pl. a genetika eredményei, a mutációba való beavatkozás) társadalmi hatására. Ezért ma már a felelősség terrénumába beletartozik, a közvetlen hatásán túli, a társadalmi eredményeknek, következményeknek a figyelembevétele is.

Vagy — saját problémáink közül választva — vegyük a munkaviszonyok ellentmondásosságának sajátos megnyilvánulását, amely felveti a morális és a tárgyi felelősség dialektikájának kidolgozását. A szocialista társadalom anyagi viszonyaiból eredő elv a „mindenki képessége szerint — mindenki munkája szerinti" norma. A „mindenki képessége szerinti" elvben a képesség erkölcsi értelmű, megkívánja: mindenki tegyen meg mindent, ami tőle telik és elvárható. Ha az egyén emberségét, felelősségét nézzük, és ha az egyén a fenti elv szerint cselekszik, akkor mindenki egyenértékű: a segédmunkás, a mérnök és az egyetemi tanár is. De a „mindenki munkája szerinti" elv, az egyenlőség mellett, már bevezeti a differenciálást: a bérezés, a teljesítmény a felelősség szintje szerint is változik, eszerint lesz nagyobb vagy kisebb. Igen ám, de a „felelősség" a kétféle összefüggésben már nem azonos: az első esetben morális, a másodikban tárgyi felelősségről van szó, s ha ezeket nem választjuk külön, akkor a technicizmus, az elit-elmélet morális apologetikájára adunk lehetőséget. Tudjuk, nagyon könnyű néhány fogalmi csúsztatással hamis ideológiát gyártani. Nézzünk egy ilyen okoskodást. Első tétel: a felelősség súlya a személyiség erkölcsi értékének fokmérője. Második tétel: minél magasabb pozícióban van valaki, annál nagyobb a felelőssége. Harmadik tétel: a felelősség fokával párhuzamosan nő a fizetés nagysága. Zárótétel: amennyi a pénzed, annyi az értéked; minél kisebb pozícióban vagy, annál kisebb a felelősséged, tehát emberséged is csökken.

Nézzük ugyanezt a viszonyt a szabadság—felelősség vetületében. A beosztott azt mondja: minél nagyobb vezető valaki, annál inkább lehet önálló, annál inkább lesz a maga ura; tehát növekszik a szabadsága és csökken a kötelezettsége, azaz kisebb lesz a felelőssége. A vezető ezzel szemben így okoskodhat: nincs szabadságom, mert ide is, oda is elkötelezett vagyok, hiszen minél szélesebb skálán dolgozik az ember, annál inkább meghatározott; a beosztottnak viszont kisebb lévén a felelőssége, nagyobb a szabadsága, mert kevesebb erő által meghatározott.

Egyáltalán nem mesterségesen konstruált probléma ez. Nagyon jól érzékelteti a szabadság és a felelősség szoros összetartozását, kölcsönös feltételezettségét a köznapi tudat szintjén, még akkor is, ha ez az összetartozás itt a polgári felfogásra támaszkodó hamis formában jelentkezik. A hamis forma: a szabadság és felelősség szembeállítása, s ez igen széles körben elterjedt. Politikai vonatkozásban így jelentkezik: az elkötelezettség, a fegyelem, a felelősség kizárja az önállóságot, a kritikai szemléletet, a szabadságot; a szabadság pedig ellentétes a fegyelemmel, a felelősséggel. Tehát negatívan tartoznak egybe — az egyik csökkenésével nő a másik, és fordítva, a másik korlátozásával gazdagodik az első. E felfogásban a szabadság: önkibontakozás — a felelősség pedig korlát, a szabadság pozitív érték —, a felelősség negatív jelenség. Igaz, létezik a közkeletű szemlélettel ellentétes polgári felfogás (egzisztencializmus), mely a szabadságot és felelősséget nem állítja szembe egymással, hanem ellenkezőleg, a kettőt szinte azonosítja (abszolút szabadság—abszolút felelősség), de ebből nem a felelősség felértékelése, hanem a szabadság „leértékelése" származik: a felelősségtől való félelem a szabadságtól való rettegéssé válik.

Az említett társadalmi-politikai vonatkozások s a rájuk reagáló torz elméletek újabb történelmi és elméleti kérdést vetnek fel: vajon a felelősség elméleti degradálása, s a felelősségtől való félelem nem járul-e hozzá a felelősség elvesztéséhez? S a felelősség elvesztését nem kell-e negatív történelmi folyamatnak, az elidegenedés megnyilvánulásának tekintenünk? — Megfordítva a gondolatot, nem kell-e a felelősséget értékként kezelnünk, a felelősségtől való félelem helyett pedig nem az érte való harc fejezné-e ki a történelmi haladás újabb csomópontját? Az értékek, az emberi jogok gyűjteményét nem kellene-e egy újabb joggal gazdagítani: a felelősség jogával, az ember jogával arra, hogy felelőssége legyen, hogy közössége és önmaga sorsának aktív alakítójává, alkotójává válhassék? Az elméleti probléma tehát az, hogy a felelősség problémakörét, a beszámíthatóság és a felelősségrevonás mellett egy újabb területre, a gyakorlati felelősség területére terjesszük ki, s vizsgáljuk meg a gyakorlati magatartás értéktartalmát.

Már az itt érintett problémák is — amelyekhez még továbbiakat tehetnénk hozzá — meggyőzően érzékeltetik, hogy a felelősség széles spektrumú, a valóság sokoldalú kapcsolatait, feszültségeit kifejező kategória. Éppen ezért szükségessé vált egy gazdagon differenciált, de egységes felelősségelmélet kialakítása. A jelenben ez még csak igény — az egységes felelősségelméletnek még csak a körvonalai láthatók, kidolgozása a filozófia, a szociológia, a politika, az etika, a pszichológia és a pedagógia művelőinek a közös tevékenységétől várható. A legtöbbet — egy konkrét vonatkozásban, a felelősségre vonás területén — eddig a jogelmélet tette, s a marxista etika is számos összefüggésre hívta már fel a figyelmet. Meg kell azonban mondanunk, hogy még a marxista etika sem kezeli a felelősség problémáját jelentőségének megfelelően. Nem sorolja kutatásának kiemelt területei közé, holott — megítélésünk szerint — a szabadság—felelősség problematikája az etika egyik központi összefüggése.[1]

A feladat tehát előttünk áll és tudnunk kell, hogy a kidolgozás során a Marx előtti vagy a jelenkori polgári etikai hagyományokra e kérdésben nem igen támaszkodhatunk. Sajátos tény, de sem a Marx előtti nagy etikák, sem a jelenkori polgári etikák nem kezelik a felelősséget központi kérdésként. A felelősség nem kapott rendszerező helyet sem az arisztotelészi, sem a tomista, sem a kanti etikában, és a mai polgári koncepciókban is megmaradt az ún. szabadakarat egyik vetületének. Érdemes lenne ennek okát nyomon követnünk. Valószínűleg arról van szó, hogy a felelősség kérdésének megoldása nemcsak a külső—belső, az objektív—szubjektív dialektikáját feltételezi. Már önmagában is — ha konkrét kutatás tárgyaként szerepelne — túlmutatna a perszonális egyének viszonyára korlátozott etikai kérdésfeltevésen, s a társadalmi viszonyoknak az etikába való beáramlását hozná magával, ami eleve gátlást vált ki a polgári individualista módszer képviselőinél.

Persze ez nem jelenti azt, hogy a marxista etika kihasználta volna már lehetőségeit. A felelősség problematikájának sokirányú megközelítése még nem állt össze egységes egésszé, s nem foglalta el az etika struktúrájában a rendszerező szerepet. Felfogásunk szerint a szabadság—felelősség — abból eredően, hogy egyszerre leíró, értékelő, reguláló és imperatív funkciójú kategória — a marxista etika egyik rendszerező elve. S azért lehet rendszerező, mert maga is több vonatkozású. Ha a felelősségről van szó, mindig egy felelősségstruktúrát kell

[1] Lásd erről Ádám György „Felelősségelmélet alapjai" c. kandidátusi disszertációját. Kaszalopov—Markov: „Szabadság és felelősség", Miszl. kiadó, Moszkva 1971.

elképzelnünk, s az egyik vagy másik kutatott vonatkozást a struktúra egészében elfoglalt összefüggéseikre utalva kell vizsgálnunk.

A felelősség először is — alanya szerint — lehet egyéni és kollektív (közösség, állam, osztály), másrészt — tárgya szerint — az alapvető tevékenységi szféráknak megfelelően — politikai, gazdasági, jogi, művészi, erkölcsi. E cikk keretében csak az egyén erkölcsi felelősség szféráját érintjük, de már itt is számos összefüggéssel találkozunk.

Az alábbi kérdőmondatban: „felelős-e az ember, amikor felelősségre vonják felelősség mulasztásért, s milyen felelősségtudattal éli ezt át?", a „felelősség" szó többször szerepel, nyilvánvalóan más és más értelemben. A mondat sorrendjében a következő tartalmakat fejezi ki. Először a felelősség mint beszámíthatóság merül fel, azaz itt a filozófiai-etikai kérdés: az egyén felelős mivolta, s annak mértéke. A második esetben a felelősség már nem a beszámíthatóság, hanem a beszámítás, az értékelés, az érdemesítés, a meg- és elítélés — jogi terminológiával a felelősségre vonás mechanizmusát jelzi. A következő a felelősséget mint gyakorlati magatartást fogja fel, azt a tartalmat foglalja magában, amelyet az adott egyén konkrétan realizál, illetve elmulaszt, tehát gyakorlati felelősségének követelményét, realizálásának fokát, azaz a felelős magatartást. A negyedik vonatkozás az előzők szubjektív átélését, a felelősség tudatosítását jelenti. A felelősség problémája etikai vonatkozásban tehát minimálisan ezt a négy területet tartalmazza:

a) a felelősség mint beszámíthatóság, mint az egyén felelős mivolta,
b) a felelősség mint értékelés, felelősségmegítélés (felelősségre vonás),
c) a felelősség mint gyakorlati felelősség, mint felelős magatartás,
d) a felelősség mint a felelősség tudatosítása (tág értelemben vett felelősségtudat).

Vizsgálat alá véve ezeket az összefüggéseket, látható, milyen széles terjedelmű és gazdag tartalmú e fogalom. Áthatja az ember közösséghez fűződő kapcsolatrendszerének egészét, formáját és tartalmát; a céltól az eredményig, mégpedig kétkörös kapcsolatként: előre látó felelősségként és a tett utáni értékelő felelősségként. Ugyanakkor minden mozzanatában kapcsolódik a szabadsághoz is. Miképpen a szabadság kategóriájában megkülönböztetjük a formai és a tartalmi oldalt, az objektív viszonyt és a szubjektív átélést, ugyanaz a felosztás érvényes a felelősségre is.[2] E tekintetben az a) és b) vonatkozás — a felelősségnek mint alakzatnak, képességnek és megítélési mechanizmusnak a formájára vonatkozik, a c) pedig az ezen formát megtöltő tartalom; az a), b) és c) vonatkozás sajátos társadalmi (a szubjektum gyakorlatát is magába foglaló) objektivitás, a d) pedig ennek szubjektív felismerése. A strukturális hasonlóságon túl a felelősség és a szabadság tartalmilag is egymás korrelátuma, s amint erkölcsről nem beszélhetünk szabadság hiányában, éppen úgy felelősség

[2] Makai Mária: „Az erkölcsi tudat dialektikája", Kossuth 1968. A témakört átfogó legfontosabb magyar nyelvű irodalom: Földesi Tamás: „Az akarat—szabadság problémája", Kossuth 1960.; Szabó András György: „Törvény és ember", Kossuth 1962.; Eörsi Gyula: „A jogi felelősség alapproblémái", Akadémiai 1961.; Heller Ágnes: „A szándéktól a következményig", Magvető 1970.; Ancsel Éva: „A szabadság dilemmái", Kossuth 1972.; Farkas Endre: Szabadság és egyéni felelősség; „Valóság", 1962/12.; Czakó Mihály: Szándék és következmény; „Tájékoztató", 1966/4.; Lukács József: Történelem és felelősség; „Világosság", 1967/6.; Mód Aladár: Sors és felelősség; „Valóság", 1962/2.; Ádám György: A felelősség általános problémái; „Tájékoztató", 1969/1.

hiányában sem, sem a gyakorlati életben, sem az elméleti problémák megoldásakor.

A marxista etika hazai és nemzetközi irodalmában a felelősség mint beszámíthatóság (a) és mint felelősségre vonás (b) eléggé részletesen kidolgozott kérdés, jóval szerényebb a (c) és a (d) vonatkozás irodalma. Az alábbiakban — röviden, a teljesség igénye nélkül, mind a négy összefüggést érintem, bár a c) és d) pontokban megfogalmazott összefüggésekkel valamivel bővebben foglalkozom, s csak azzal a céllal, hogy a felelősség struktúrájában elfoglalt helyüket és az egymáshoz való viszonyukat érzékeltessem.

A) FELELŐSSÉG MINT BESZÁMÍTHATÓSÁG

A felelősség első kérdése: a beszámíthatóság. Igaz nem a mindennapi tudatban — ott a felelősség gyakorlata és konkrét értékelése merül fel —, hanem az elméleti gondolkodásban. Az elméletnek, mielőtt eldönthetné, hogy miért és mennyiben felelős az egyén, először állást kell foglalnia abban a kérdésben, hogy egyáltalán felelős-e az egyén vagy sem, azaz az egyén aspektusából nézve: igazságos-e az erkölcsi megítélés, a felelősségre vonás vagy sem.

Világosan látható, hogy itt nem az erkölcsi megítélés, nem az erkölcsi felelősségre vonás mértéke és mechanizmusa, hanem az egyén felelős mivoltának filozófiai szempontból való megalapozottsága a megoldandó feladat. Az, hogy az egyén felelős vagy sem, azaz tettei beszámíthatók vagy sem, az ún. szabad akarat problémájának megoldásával áll szoros összefüggésben. Az etika történetében mindig így fonódott össze a felelősség és a szabad akarat problémája.

Valóban, a szabadság, pontosabban a szűkebb vonatkozásának, az ún. szabad akarat filozófiai problémájának megoldása előfeltétele a felelősség kérdésére adandó helyes válasznak. Addig, amíg az előzőt nem oldják meg, addig az utóbbi is megoldatlan marad. Itt nem térünk ki sem a filozófiatörténeti áttekintésre, sem a kérdés kapcsán a marxista filozófián belüli vitákra (lásd pl. Földesi Tamás, Heller Ágnes, Szabó András György koncepcióit). Véleményünk szerint a dialektikus determinizmus viszonylagos tevékenységi autonómiájának koncepciója nyújtja a legelfogadhatóbb megoldást, nemcsak logikai zártsága, de „alkalmazhatósága", ezen belül az etikával való kapcsolata miatt is. A beszámíthatóság problémáját is csak erre a koncepcióra építhetjük ellentmondásmentesen (lásd Farkas Endre: „Egyéniség és szabadság", Kossuth 1968.) Elégséges, ha csupán arra utalunk, hogy a viszonylagos cselekvési autonómia magába foglalja, megszüntetve-megtartva a „determinizmust" is és a „szabadságot" is. E két oldal egységére építve megmagyarázhatóvá válik az erkölcsi felelősség is. Ugyanis ha az autonómia nem lenne viszonylagos, ha nem foglalná magában a determinizmus mozzanatát, akkor felelősségről szó sem lehetne, hiszen az ember tevékenységét ha a külső környezet (közösség, erkölcsösség stb.) nem határozná meg, akkor érthetetlen lenne, hogy ki előtt és mihez viszonyítva felelős az egyén tetteiért.

Másrészt ha ez a viszonylagos cselekvési autonómia nem lenne reális autonómia, akkor a felelősség sem lenne reális. Az ember azért felelős tetteiért, cselekedetei azért számíthatók be neki, mert, a viszonylagos tevékenységi autonómia keretén belül, a választásaiban, cselekedetei kialakításában, meghatározott keretek között ő maga is részt vesz. A külső körülmények, egy adott szituációban és időintervallumban, többféle cselekvési lehetőséget hordanak magukban,

s az, hogy egy konkrét ember miért éppen úgy, és nem másképpen cselekedett, az tőle mint személyiségtől is függött.

A viszonylagos cselekvési autonómia az ember — a valóság minden más jelenségétől (természeti objektum, állatvilág) — megkülönböztető sajátos képessége, az ember „lényegi ereje" (Marx). S minél átfogóbb, szélesebb az autonómiája, annál nagyobb, annál magasabb fokú a felelőssége is, minél szabadabbá válik a társadalmi haladás során az ember, annál inkább válik felelős lénnyé is. Természetesen miképpen a szabadság sem lehet sohasem abszolút, akképpen a felelősség sem. Az abszolút szabadságot és felelősséget korlátozó tényezők közé tartozik a felelősségre vonás is, mint a felelősség immanens része. A felelősségre vonás, mint külső erő, az emberi tevékenység tartalmának befolyásolója, s így a felelősségre vonás a felelősség motívumává válik. Már csak azért is paradox lenne az abszolút felelősség, mert maga a felelősségre vonása determinálja az egyén választását, következően, ahogy az egyén nem abszolút szabad, úgy abszolút felelős sem lehet. Bár az igaz, hogy az autonómia szélesedésével nő az egyén felelős mivoltának foka is (lásd vezető—beosztott felelősségének mértékét).

B) FELELŐSSÉG MINT ÉRTÉKELÉS

Az etika történetében arra a kérdésre, hogy mit kell elsősorban erkölcsi megítélés tárgyává tenni, két nagy, egymással ellentétes irányzat alakult ki: a szándék-etika és a következmény-etika. Mindkettő kiemelte az emberi magatartás egységéből az egyik oldalt és abszolutizálta azt. Érvelésükben gyakran arra a mindennapi tapasztalatból származó ellentmondásra támaszkodtak, amely szerint az emberi tevékenység belső céljai és eredményei nem esnek egybe. Közismert a híres mondás „a pokolhoz vezető út is jó szándékkal van kikövezve".

A két szélsőséges és a kettő között számtalan mérsékelt vagy éppenséggel eklektikus irányzat zsákutcáiból csak úgy találhatunk kiutat, ha túllépünk a szándék- és következmény-etikák közös elméleti hibáin: ha a személyiséget egységes egésznek tekintjük, s nem osztjuk fel dualista módon, testre és lélekre, szabad és szükségszerű tényezőre, azaz, ha az objektívat nem állítjuk szembe a szubjektívval, ha az embert társadalmi lényként megértve, az ember élettevékenységének egészét — s nem egyik vagy másik részét — társadalmi értékű hatásán keresztül mérjük le.

A fentiekkel szinte valamennyi marxista egyetért, de a jelenkori irodalomban van olyan irányzat, amely a szándék- és következmény-etikák egyoldalúságát a tett prioritásával próbálja leküzdeni. Az etikusok egy része az erkölcs totalitásából kiemel egy mozzanatot — a tettet —, s ezt tartja az erkölcs egyetlen vagy legfőbb, objektíve értékelhető megnyilvánulási területének. Ennek megfelelően az elsődlegesség, a primátus merev feltételezése következményeként a különböző szerzők gyakorta tett-etikának, cselekvés-etikának, quasi-következmény-etikának értelmezik a marxista etikát.

Földesi Tamás pl. az „Akaratszabadság" c. munkájában így ír: „A cselekedetek objektív hatása és az emberi akarat szándéka nincsenek egyenrangú viszonyban egymással, hanem a szándék alárendelt szerepet játszik a cselekedetek erkölcsi megítélésénél."[3] „Etikánk az erkölcsösség értékelése szempont-

[3] Földesi Tamás, i. m. 318.

jából mégis a tettet, a cselekedetet tartja döntőnek... Etikánk tehát nem szándék-etika, hanem cselekvés-etika."[4] Eörsi Gyula véleménye szerint: „Az erkölcs területén a követelmény-etikának és nem a szándék-etikának kell érvényesülnie, hiszen az embereket nem aszerint ítéljük meg, hogy mit akartak, hanem, hogy mit tettek."[5] Nem kétséges, hogy Eörsi Gyula a követelmény-etika fogalmán a joghoz hasonlóan „pszichikai eredményfelelősséget" (119.), azaz szintén cselekvés-etikát ért. Így vélekedik Siskin professzor is „Marx és Engels magától értetődőnek tartották, hogy az emberről nem kijelentései, hanem tettei alapján kell ítéletet alkotni".[6]

Érdekes — bár egészen más meggondolásból Heller Ágnes az „Etika" jegyzetében a következő álláspontot képviselte: „A következmény — írja — nemcsak beszámítható, hanem az ítéletben primátusa van. Ezért az ember lényének, tettének erkölcsi megítélésében objektíve mindig a következmény értékelése játssza a fő szerepet."[7] Nem kétséges, hogy Heller valójában az erkölcsi tett primátusára gondol, s nem távoli következményére. S azért tartja ezt elsődlegesnek, mert az embereket elsősorban a társadalmi hasznosság érdekli.

A tett, a cselekedet prioritásának hívei azzal érvelnek, hogy 1. a tett azért elsődleges, mert a szándék az szubjektív és csak a tett hord magában objektív szociális tartalmat; 2. s továbbá, ahogy népeket, osztályokat sem aszerint ítélnek meg, hogy mit mondanak magukról — még Marx gondolatát is idézik a társadalmi tudat és társadalmi lét összefüggéséről — úgy az egyéneket is tetteik, s nem szándékaik alapján ítélhetjük meg. 3. Különben is a szavak és tettek, a szándék és tett között ellentmondás lehet, s ez esetben a társadalmi hasznossága miatt a tett megítélése lesz az elsődleges.

A „tett-" és „cselekvés-etika" érvei azonban nem eléggé meggyőzőek. Az első érvhez kapcsolódva, megállapítható: Igaz, hogy a tett nemcsak az egyéné, hanem társadalomé is, igaz, hogy a szándék a tettben objektiválódik, s itt derül ki társadalmi tartalma, ám az az állítás már nem állja meg a helyét, hogy a szándék csupán szubjektív, s mentes lenne minden társadalmi tartalomtól. (Azt el kell ismernünk, hogy gyakran nehezebb feltérképezni, bonyolultabb megfejteni, mint a tett tartalmát.) Ha nem szakítjuk el az egyént a társadalomtól, a szubjektumot az objektumtól, akkor az egyén benső munkáját, szándékát is társadalmi eredetűnek és tartalmúnak kell felfognunk. A reális ember és a közvélemény a mindennapi életben általában valóban így jár el. Ezért nemcsak a tettet értékeli, de megítéli a szándék társadalmi tartalmát is. A szándék, a meggyőződés — ha felismerjük — sajátos társadalmi érték: valamiféle erkölcsi hitellevél, garancia arra, hogy az egyén hasonló körülmények között hasonlóan fog cselekedni. E garancia nélkül a tett értéke jóval kisebb lenne.

A tett-etika hívei viszont gyakran elfelejtkeznek arról, hogy mivel nincs önmagában vett erkölcsi cselekvés, illetve, mivel a tettnek erkölcsi értékén túl szociális tartalma is van (gazdasági-politikai, jogi-pedagógiai stb.), következésképpen nincs, nem lehet tiszta erkölcsi értékelés sem. Amikor értékelünk, akkor általában egységes erkölcsi-szociális értékelést végzünk. Ha pedig a maga-

[4] Ágoston György: „A kommunista erkölcs tartalma", Budapest, Tankönyvkiadó 1961, 5.
[5] Eörsi Gyula, i. m. 122.
[6] Siskin: „A marxista etika", Moszkva 1963, 205 (oroszul).
[7] Heller Ágnes, i. m. 176.

tartást szociális vonatkozásban vizsgáljuk, mivel ebben az esetben nemcsak erkölcsileg értékelünk, valóban a tetté lesz a dominancia. Az általános szociális értékelés nyilvánvalóan befolyásolja az erkölcsi megítélést, s innét eredhet a látszat, hogy a tetté a prioritás. Holott, ha elvileg „tiszta" erkölcsi értékelést végzünk — ami természetesen gyakorlatilag lehetetlen, de elméletileg lehetséges —, azt kell megállapítanunk, hogy a magatartáson belül a tett és a szándék között nincs elvi prioritás: primátusa a társadalmi érdekeknek van, melyekhez a szándékot is és a tettet is viszonyítanunk kell.

A tett-etika következő érve az, hogy az embereket nem szavai, hanem tettei alapján ítéljük meg. Ez igaz is, meg kevés is. A szociális hasznosság szempontjából valóban elsősorban az ember tettei az érdekesek, erkölcsi vonatkozásban azonban a szavak és a tettek összhangja is a megítélés tárgyát képezi. Ha nem vizsgálnánk a szavak és tettek viszonyát, nem tudnánk megkülönböztetni pl. a képmutatást a becsületességtől. A kapcsolatuk még ennél is összetettebb. Ugyanis két síkról van szó: egyik oldalról a szó és tett lehetséges ellentmondásáról, másik oldalról a szándék és tett lehetséges ellentétéről. Az első eset a szándék és tett ellentmondásának nem tipikus formája, hiszen a szó már maga is tett. A szavak már erkölcsi és jellembeli tettek, a szavak, szándék (hirdetett, bevallott vagy rejtett) megnyilvánulásai. A szavak és tettek ellentétét tehát mint két cselekvés közötti ellentmondást kell felfognunk. Eközben előfordul, hogy a szavak precízebben adják vissza a szándékot, sőt adekvátabban tükrözik azt, mint a tett. Ez esetben a szándék és tett tipikus erkölcsi ellentétével van dolgunk. Ez viszont két irányba mutathat: nem csak a tett lehet más irányú (negatív), mint a szándék (pozitív), de a szándék is lehet más tartalmú (negatív), mint a tett (pozitív). Ez azonban éppen a szándék, a benső munka értékelésére hívja fel a figyelmet.

A tett-etika hívei valójában csak látszólag tették túl magukat a szándék- és követelmény-etika hibáin. A valóságos felülemelkedéshez az kell, hogy a személyiség egységes szemléletéhez jussunk el, a cselekvő szubjektumot, tevékenységét a társadalmi környezet totalitásában vizsgáljuk.

Ha eszerint akarunk eljárni, akkor az egyéni cselekvés erkölcsi tartalmának értékelésekor a következő összetevőket kell figyelembe vennünk: 1. az objektív, külső környezetet, 2. a cselekvést előkészítő benső munkát (szándékot stb.), 3. az objektív tetteket, 4. a tettek következményeit.

1. *Az objektív, külső környezet.* Az erkölcsi magatartás megítélése nem mehet végbe a külső környezet figyelembevétele nélkül. A külső környezet az, ami feladatot állít az ember elé, cselekvésre ösztönzi, sőt formálja magát az egyéniséget is. A szándék- és következmény-etika képviselői az erkölcsi megítélésnél lebecsülik, sőt elvonatkoztatnak ettől a külső környezettől.

Az erkölcsi megítélés feladata természetesen nem a külső környezet értékelése. A megítélésnél az egyén magatartásának a lényegét értékeljük. Az erkölcsi megítélés fő oldala ezért az a terület, ahol az egyén aktivitása konkrétan megjelenik: ez pedig a viszonylagos tevékenységi autonómián alapuló magatartási oldal, azaz az ember benső munkája, az objektív tettek és a tettek következményeinek egy része.

2. *A cselekvést előkészítő benső munka.* A benső munkát a hagyományos etikák a szándék fogalmával illették. Mi inkább az említett kifejezést használjuk, mert pontosabban fejezi ki a tükrözendő tartalmat. A benső munka egy bizonyos, minket érdeklő felosztásban a következő szakaszokból tevődik össze: 1. motiváció és célkitűzés (ösztönök, kívánságok, érzelmek, szenvedélyek, érde-

kek kiváltódása), 2. megfontolás-választás, 3. szándék, 4. elhatározás, 5. belső akarati-lelki cselekvés.

A külső környezetből jövő erők a tevékenységi autonómia prizmáján keresztül megtörnek, az egyén belső feltételein keresztül realizálódnak. Az egyén az ingerek (ösztön, szükségletek, érdekek ismeretei) hatására, egyéniségének megfelelően mérlegeli a szituációt, megfontolja a különböző motívumokat, választ a lehetséges, de heterogén hatások közül és ennek megfelelően feladatot állít maga elé. Ezt követi a szándék. Az egyén felteszi magában a kérdést: miért, minek az érdekében cselekedjen így vagy úgy, s a kérdés megválaszolásával a választott feladatot tudatosítja magában, összhangba hozza társadalmi erkölcsi ideáljával, megindokolja életcéljából, életszemléletéből, egyéni erkölcsi tudatának sajátosságaiból eredő erkölcsi ítéletekkel. A szándék tehát ebben az etikai értelemben a *választott feladat tudatosítása*, a konkrét céloknak az általános életcél által való alátámasztása. Amit határozok, az a cél, s aminek alapján határozok, az a motívum, s a kettő tudatosítása: a szándék. A szándék, mint a tettek „megmagyarázása", a cselekedet előkészítésének egyik legdöntőbb determinánsa. Nem a szándék a cselekedetek kiváltó oka — de ez adja meg irányultságának az alapját, ez igazolja, indokolja a tettet. A szándékkal sem zárul le a benső munka, ez még csak „lehetséges akarat", s a tett és a szándék között az elhatározás, „a cselekvőképes akarat" áll. Majd ezt követi az akarati-lelki cselekvés; a tett gondolati főpróbája: az egyén gondolatban lejátssza, elképzeli tettének véghezvitelét és következményeit. A benső munka még itt sem fejeződik be, mert nemcsak előkészíti, de végig is követi a cselekvést (különösen világosan megfigyelhető ez a cselekvéstől való tartózkodásban).

3. *Az objektív tett.* A benső munkának egyenes következménye a tett, a cselekedet. Az egyén szándékai, elhatározásai — azaz benső munkája — cselekedeteiben objektiválódnak. Nincs semmiféle lényegi ellentmondás a benső munka, a szándék és a tett között. A szándék is, az elhatározás is azért jön létre, hogy a gyakorlatban megvalósuljon. A benső munka és az egyén külső tette dialektikus kölcsönhatásban állanak — az egyik feltételezi a másikat, ami nem zárja ki azt, hogy viszonylagos ellentét ne legyen közöttük.

4. *A tettek következményei.* Az erkölcsi tartalom a tettek okozati láncolatán keresztül a következményekben gyűrűzik tovább. A következmények az egyén megfontolt vagy megfontolatlan tetteinek várt vagy nem kívánt eredményei. Meg kell jegyezni azonban, hogy a következmények már bizonyos értelemben függetlenek a cselekvő egyén konkrét aktivitásától, mivel irányukat és tartalmukat a külső környezetben érvényesülő kölcsönhatások, az egyén közvetlen részvétele nélkül is befolyásolják.

Felvázolva az erkölcsi értékelés tényezőit most már a kérdés az, hogy az egyén erkölcsi felelőssége tevékenységének egészére vagy csak egyik-másik mozzanatára vonatkozik-e?

Felelős-e az egyén benső munkájáért? Természetesen igen, hiszen akár a szándékban, akár a szándék előtti vagy utáni mozzanatokban aktív szerepet játszik. Ugyanakkor felelős a tetteiért is. A tettek: kívánt, akart vagy gondatlanságból elkövetett cselekedetek, s ezek nemcsak külső hatások eredői, mert kifejeződnek bennük a személyiség szubjektív tartalmai is. A benső munka és a külső tett, a szubjektív szándékok és realizálódásuk között elvileg nincs semmiféle szakadék. Az egyén egyformán felel mindkettőért. Továbbá felelős tettei következményeiért is, természetesen az adott objektív és szubjektív

határokon belül. Az egyén csak azokért a következményekért felelős, amelyek a tettel benső okozati összefüggésben állnak — ez a felelősségre vonás objektív határa. Ugyanakkor felelőssége csak az elvárhatóság határain belül merülhet fel: azokért a következményekért felelős, *amelyeket előre látott*, és azokért is, amelyeket szubjektíve *előre kellett volna látnia*. De az elvárhatóság határa csak addig terjed, amíg a cselekedetek következményeit az adott korban *objektíve előre lehet látni*.

Ha az egyén felelős mivolta egyaránt megnyilvánul a magatartás mindhárom területén (benső munka, tett, elvárható következmény), akkor az erkölcsi megítélésnek, az érdemesítésnek, a felelősségre vonásnak is ki kell terjednie mindezen területekre. A beszámíthatóság szempontjából tehát nincs különbség e területek között — az egyén mind a háromért egyaránt felelős, természetesen meghatározott keretek között. De a társadalom szempontjából van-e különbség a szándék és a tett között? A közösség számára értékesebb-e az egyik mozzanat a másiknál? Ha a tettet erkölcsi tartalma, s nem más szociális ismérv alapján értékeljük, akkor semmi különbség nincs köztük — az erkölcsi megítélés mindhárom területre egyaránt egyforma súllyal vonatkozik. Az erkölcsi megítéléskor, értékeléskor nem állíthatjuk szembe a külső környezetet az egyéniséggel, a belső szubjektív munkát az objektív tettekkel és következményeikkel, ezeket egységben, egymással való kapcsolatukban kell vizsgálnunk. Az egyik oldal nem lehet értékesebb a másiknál, nem tehetjük úgy fel a kérdést, hogy a „tett" vagy a „szándék" az erkölcs ontológiai (mint a szándék- és következményetikák) megnyilvánulási területe. Az erkölcsi megítélés, az erkölcsi felelősség elsősorban megismerési probléma. A szándék és a tett a valóság sajátos visszatükröződése, a valóság jelenségeire adott sajátos válasz. Nem a szándékot és a tettet kell egymásra vonatkoztatni, hanem mindkettőt egyaránt egy közös tartalomhoz — a közösség objektív érdekéhez —, amely e két terület értékének azonos kritériuma.

Az erkölcsi értékeléshez az a terület tartozik, ahol az egyén aktivitása megnyilvánul, ahol személyisége formálódik, ahol környezetéhez, másokhoz, s önmagához való viszonya kifejeződik; ez pedig: a magatartás. A magatartás fogalmába 1. a benső munka, 2. a tett, 3. az elvárható következmény tartozik. Így a szándék- és következmény-etikával szemben a személyiség egységére épülő *magatartás-etika* mellett törünk lándzsát, amely szerint az erkölcsi megítélés a magatartás egészén belül a belső munkát, a tettet és az elvárható következményt egyenlő súllyal veszi figyelembe.

Ám, mi történik abban az esetben, amikor a szándék és a tett ellentétes tartalmú, amikor nincs összhang közöttük? Valóban lehetséges jó, pozitív tartalmú cselekedetet jó és rossz szándékkal is végrehajtani. És megfordítva: a jó szándék vezethet negatív cselekedethez és erkölcsileg rossz eredményhez is. Ilyen esetben is a szándék, a tett és a következmény egységéből kell kiindulnunk. Viszont, ha a vonatkozások objektíve ellentmondások, akkor két vagy több, egymástól eltérő értékelő ítéletet kell hoznunk: egyet a belső munkára, a szándékra, egyet a tettre és egyet a következményekre. Az erkölcsi értékek nem áru formájú értékek, nem piaci értékek, nem lehet összeadással, kivonással egyszerűen kiegyenlíteni őket: a jó szándék nem semmisül meg a rossz tett által, a rossz szándékot nem menti fel a jó tett. Egyik sem közömbösítheti a másikat, a szándék és a tett összefügg, de nem egymásra vonatkoztatandók, hanem mindegyiket a társadalmi, a közösségi érdekkel kell szembesítenünk.

C) A FELELŐSSÉG MINT GYAKORLATI FELELŐSSÉG

Említésre méltó, hogy amíg a gyakorlati életben, a mindennapi tudatban a felelősség fogalmán elsősorban felelős magatartást értenek, addig az elméleti etikai irodalom (kivéve a pedagógiát) e területet a legjobb esetben is csak körüljárja, de sem tartalmát, sem belső viszonyait, sem a felelősség egész rendszerében elfoglalt helyét nem elemzi. Holott nem valószínű, hogy a mindennapi élet olyan kifejezései, mint felelősségvállalás, felelősségtudat, felelősségérzet, félelem a felelősségtől, a felelősség megoszlása stb., csak fenomenológiai leíró jelentésűek, illetve pusztán analógiás jellegűek lennének. Valószínűleg, itt olyan gyakorlati szükséglettel van dolgunk, amely, az elméleti renyheség ellenére is, utat tör magának. A fogalom nyomban elméletileg is általánosíthatónak látszik, mihelyt a „fosztóképzős" ellentétét, a felelőtlenséget vizsgáljuk. Mit is ért a mindennapi tudat a felelőtlen ember fogalmán? Azt, hogy nem ismeri fel a társadalmi elvárásokat, nem teljesíti kötelességeit, vaktában cselekszik, nem mérlegeli tetteinek következményeit, nincs konzekvens személyiségstruktúrája, motiváltsága is ingadozik. Ezzel szemben a személyiség értékét felelősségének tartalma és mértéke fogja megadni. „Mint kémiai elemeket az atommag súlya, úgy határozza meg az emberek „minőségét" személyiségük felelősség-magvának súlya."[8] S mégis mindezek ellenére az elméleti irodalom a felelősségek éppen e területeivel foglalkozott a legkevesebbet.

Nem véletlen, hogy a klasszikus és polgári etikai irodalomban ez az elhanyagolt területek közé tartozik. Az altruizmus és egoizmus, rigorizmus és hedonizmus merev ellentéteiben mozgó koncepciók képtelenek voltak csak a dialektika alapján megoldható felelősség-probléma kutatására. Hiszen, ha csak metodológiailag tekintünk a felelősség problémájára, nyomban beleütközünk az egyén és közösség, az objektív és szubjektív, a külső és belső, a szabadság és szükségszerűség dialektikájába. A felelős magatartás, a gyakorlati felelősség elemzéséhez már elégtelen a formalizmus kelléktára, itt már nemcsak az erkölcsi cselekvések és kijelentések mechanizmusáról, hanem tartalmáról van szó. Nyilvánvaló, hogy a gyakorlati felelősséget csak a tartalmi — a marxista — etika teheti kutatás tárgyává.

A tartalmi felelősség ténye, foka, irányultsága az egyén és a közösség objektíve korrelatív viszonyából ered: közösség nem létezik az egyének nélkül, s az egyén tudatvilága, élete és sorsa közösségi (társadalmi) meghatározottságú. Az egyik feltételezi a másikat; ahogy a társadalom termeli az embert, úgy az ember a társadalmat (Marx). Egymásra utalt reflektált pólusok ezek, az egyik nem létezik a másik nélkül. Objektív konzekvencia az egymásra utaltság, a kölcsönös érdekképviselet, mint feladat, amelynek szubjektív felismerése és vállalása lesz a felelősség. Mivel az egyén és a közösség kapcsolata kétirányú — egyrészt a közösségtől az egyénhez, másrészt az egyéntől a közösséghez —, a felelősségnek is két összefüggő, viszonylag önálló, egymástól eltérő és — főként didaktikailag szétválasztható tartalma alakul ki: a közösség felelőssége az egyén fejlődéséért, s az egyén felelőssége a közösség iránt. Mi az alábbiakban csak az egyéni felelősséget, tehát az egyénnek a közösség (a társadalom) iránti felelősségét vesszük szemügyre.

Az az elmélet, amely tagadja a társadalomnak az egyénbe való behatolását — azt, hogy mindaz, ami emberi, az társadalmi —, képtelen megbirkózni az

[8] Ancsel Éva, i. m. 128.

egyéni felelősség fogalmával. Képtelen lesz megbirkózni az Énnek és a nem Énnek, az egyénnek és a közösségnek a konkrét egységével, gyakorlatilag azzal, amit felelősségnek is nevezünk. Az egyéni felelősség az a konkrét egység, melyben az egyén társadalmisága belső motívumává válik és külső társadalmi feladat realizálását oly módon teljesíti, hogy közben személyiségét gazdagítva önmagát is kibontakoztatja. A felelősség foka a személyiség értékének mércéje, a felelősség tartalmában egyszerre tükröződik az egyénnek a közösségi életben játszott szerepe és önkibontakozásának mértéke, ugyanakkor — reális, igazi közösség jelenléte esetén — erre épül társadalmi megbecsülése és önértékelése, azaz emberi méltósága nagysága is.

A felelősség tehát az objektív és szubjektív tartalmak egysége, a közösségi elvárások és az egyéni azonosulás ötvözete. Természetesen feltételezzük, hogy ez a közösség, amiről itt szó van, az egyén szerves, azaz objektíve az ő érdekét képviselő, s önkibontakozását szolgáló saját közössége. Szervetlen, azaz tőle idegen ellentétes osztályérdeket tartalmazó közösség esetében a külső „kötelességek" nem válhatnak belsővé, ezért itt nem is felelősségi, hanem kötelezettségi jellegű kapcsolatról van szó. Az osztálytársadalomban a felelősség is osztálytartalmú. Az alábbiakban a felelősségnek csupán a szerves közösségben felmerülő problémáját érintjük.

Objektívek a felelősségben a következő tartalmak: először is az egyén és közösség viszonyában maga a közösség, az annak fennmaradását és fejlődését kifejező érdekek és feladatok, amelyek, az erkölcs nyelvére lefordítva, értékrendszerben, kötelességtartalomban öltenek testet, az erkölcsi szükségszerűség birodalmának egy részét alkotják. Objektívek továbbá a közösség kohéziós erői: tehát minél nagyobbak a közösség előtt álló feladatok, a közösség annál inkább számol az egyén aktivitásával, annál inkább várja el — a közösségi érdek nevében is — az egyéni önkibontakozást. Objektív az is, hogyan és menynyire értékeli a közösség tagjainak cselekedetét. Az értékelés, a megítélés ténye, felelősségre motiváló, annak hiánya felelősséget eloszlató, „elaltató" tényező. A morális felelősségre továbbá hat — többek között — a tárgyi felelősség foka, és az is, hogy a munkamegosztás adott helyén álló egyén konkrét tettének (szándékától függetlenül is) milyen a társadalmi kihatása: köre, veszélyessége stb. (Pl. csillagász vagy atomtudós; agronómus vagy gyógyszerész; földműves vagy kőműves stb.)

Az objektív tartalmak természetesen csak determinánsok, a felelősség belső aktivitás; felismerés, azonosulás, önállóság, alkotás, egyszóval szubjektív tevékenység is. A felelősség foka, tartalma a szubjektív vonatkozások függvénye is. Mégpedig: a szubjektív döntés, választás már eleve realizálódik abban, hogy az egyén melyik közösség (egészen addig, hogy melyik osztály) érdekéhez csatlakozik, illetve elkötelezi-e magát valamely mozgalomnak (közösségnek) vagy nem. A felelősség fokát meghatározza az, hogy milyen intenzitású az azonosulás, vagyis a személyiség egészét áthatja-e, s alkotó energiákat hoz-e felszínre? Tartalmát befolyásolja a felelősségvállalás mélysége, szélessége „térben" és „időben" egyaránt; milyen széles az a közösség, amelynek érdekét, gondját az egyén magáévá teszi, milyen horizontú és távlatú tette eredményeinek, következményeinek az előrelátása (és vállalása). A felelősség függ az akarati és képességi tényezőktől is. Nem elég a feladatot ismerni, annak megvalósulását akarni is kell, de nem elég akarni, megfelelően cselekedni is kell. A cselekvésnek persze sokféle formája van: a közösségi tett, a felelős magatartás nem mindig együttcselekvés, pl. a könyvtárban végzett magányos munka is

lehet felelősségteljes és értékes. (Sőt a közömbösségnek vagy passzivitásnak is több formája van: a már- és a mégpasszvitás, vagy a látszólagos passzivitás, ami valójában nem más, mint ellenállást kifejező közömbösség.)

A felelősség tartalmának elemzésekor nem elegendő, ha csupán az objektív és a szubjektív mozzanatok egységére utalunk. Többről és másról is van itt szó: a külső és a belső tényezők egymásba való áthatolásáról. A felelős magatartásban az objektív, a külső nem egyszerűen szubjektívvá, hanem belsővé válik, s a belső energiák objektiválódnak, külső társadalmi hatásúvá, társadalmi jelentőségűvé lesznek. Ha a külső nem válik belsővé, belső motívummá, hiába hat a szubjektumon keresztül, nem beszélhetünk felelősségről, hanem kötelességteljesítésről, ami megnyilvánulhat mérlegelt, belülről nem azonosult egyetértésben, konformista idomulásban, rosszabb esetban tudatos kétkulacsosságban. Ugyanez szervetlen közösségben már nem is kötelességteljesítés, hanem kötelezettség végrehajtása. A felelősség viszont magába foglalja az azonosulást, az elkötelezettséget, a belsővé tételt. Másik oldalról a belső önmagában, külső tartalommal és objektiváció nélkül szintén nem felelősség, csak vágy, illetve óhaj marad; felelős magatartássá csak akkor válik, ha az egyén akaratába mások akaratának (a kötelességnek) tartalma is bevonul, s ha az egyén nemcsak kívánja tettét, de cselekszik is, s ezáltal külső hatást is kivált. A felelősség ebben az értelemben a külső és belső kölcsönös egysége, s e folyamatban a közösség és az egyén érdeke egyaránt realizálódik.

Ha a belső nem válna külsővé, akkor az egyén energiáinak, aktivitásának tényétől és mennyiségétől fosztaná meg a közösséget, s ha a külső nem válna belsővé, az egyén sivár, üres személyiség maradna. A személyiség a külső feladatok és képességek — természetesen az igazi, a szerves közösségi tartalmak — elsajátításával nem elszegényedik, hanem gazdagodik. Paradoxonnak tűnik, de igaz: minél több külső viszonya van az egyénnek, minél több társadalmi tartalmat sajátít el, minél szélesebb felelősségének köre, annál gazdagabb és originálisabb a személyisége is. Megfordítva, minél szűkebbek a viszonyai, minél kisebb a felelőssége, annál szürkébb az élete, annál kevésbé eredeti egyéniség. A felelősség foka tehát az egyén értékének, sőt eredetiségének is mércéje.

Még valami. Ha a közösségi tartalmak elsajátítása gazdagítja az egyént, ez azért van, mert a közösségi tartalmak az egyén életének igazi vonatkozásai, mert a közösség az ő közössége, nélküle nem fejlődhet, sorsa az ő sorsa. Ha ez igaz, akkor a közösség ügye, a felelősség nemcsak teher, aminek sokan vélik, ellenkezőleg, az egyén igénye, szükséglete, követelése, joga is. Az egyén nem akarja, hogy a történelem tehetetlen bábuja legyen, hogy gyámkodjanak felette, igényli, hogy a maga sorsát, s amitől ez elválaszthatatlan, közösségének fejlődését a saját kezébe vegye, azt átláthassa, vagyis beleszólhasson és alakulásához alkotó módon hozzájárulhasson. Csak így lehet maga is önálló, aktív, önmagát megvalósító személyiséggé. Csak így léphet ki partikularitásának köréből, csak így juthat el az élet értelméig, és a méltóság tudatáig. Az egyén érdeke tehát, hogy feladata, hogy kötelessége legyen, más szóval, hogy joga lehessen a felelősségre. Új jog ez. Az elidegenedett felelősség közösségi és egyéni visszavételének, visszahódításának történelmi folyamata kezdődött el a szocializmussal, s amilyen mértékben a személyiség realizálja e jogát, olyan mértékben válik történelmi alkotó, szabad egyéniséggé.

A szerves közösséghez fűző felelősség sajátosságának ez újabb dialektikus csomópontja. A felelősség: a jogok és a kötelességek egysége. Nem „egyrészt-

másrészt", hanem abban az értelemben, ahogy az egyénnek „kötelessége jogával élni", úgy „joga van a kötelességre" is.

Mindez tartalmilag érthetővé és konkréttá teszi a felelősségnek a szabadsággal való szoros összefüggését. A felelősség és a szabadság minden szférában, formai és tartalmi vonatkozásban összetartozik, az egyiket valóságos tartalma és jelentősége szerint a másik tükrében érthetjük meg. A szabadság formai oldala, azaz a tevékenységi autonómia, a felelősség formai oldalának a feltétele. Tartalmi oldala, azaz a szükségszerűség felismerése és felhasználása, a felelősség tartalmi oldalával, a gyakorlati felelősséggel áll korrelatív kapcsolatban. S ez az egymásba átmenő tartalom, az egymásból való értelmezés a következőkből áll: a szabadság a felelősség feltétele, útjelzője és célja — a felelősség pedig a szabadság realizációja, fokmérője és eszköze.[9]

A szabadság a felelősség feltétele, hiszen a közösségi szabadság-állapottól mint feltételtől s az egyéni autonómiától függ a felelősség objektív tartalmának foka, így az öntevékenységi lehetőség és az önkibontakozási igény szintje is. A felelős magatartás pedig — a közösségi feladatok, köztük az erkölcsi szükségszerűség, felismerését és felhasználását realizálva — magát a tartalmi szabadságot realizálja. Továbbá a kötelesség teljesítése nem önmagáért, hanem a közösség sorsának, s az egyén életének, kibontakozásának érdekében, tehát a szabadság nevében történik. A szabadság így lesz a tartalmi felelősség értelme és célja, a felelősség pedig a szélesedő szabadság kivívásának eszköze. Azaz a felelősség a szabadság realizálódásának fokmérője — a szabadság pedig a felelősség tendenciájának útjelzője.

Így van ez a tudatosítás, a tudati értékelés szintjén is: az egyén nagyobb önállósága, azaz nagyobb szabadsága több felelősséghez vezet, a nagyobb felelősség, a saját és a közösség sorsának irányításában pedig a hasznosságtudat révén az önérzetet, az önmegbecsülést erősíti, tehát az átélt szabadság nagyobb fokát eredményezi. Ennek elemzése azonban már a felelősség és a szabadság tudatosulásának terrénumához tartozik.

D) A FELELŐSSÉG MINT FELELŐSSÉGTUDAT

A felelősség kapcsán gyakorta használt felelősségtudat fogalom nem azonos a felelősség tudatosításának egészével. A szűken értelmezett, s a köznapi életben használt felelősségtudat, a társadalmi feladatok felismerését, még kategorikusabban: a kötelességtudattal való azonosulást fejezi ki. Aki magáévá teszi kötelességét, az felelősségtudó. A tágabb értelemben felfogott felelősségtudat, azaz a felelősség tudatosítása, ennél jóval szélesebb: a már érintett felelősségi problémakör egészének szubjektív átélését, tudatosítását, értékelését, valamilyen szintű ideológiai indoklását, esetleg „megideologizálását", önigazolását, egyszóval a felelősség szubjektív öntudatát foglalja magában.

Míg a felelősség többi vonatkozásai — a beszámíthatóság, az értékelés, és a gyakorlati felelősség — bármennyire függnek is a szubjektumtól — különböző mértékben objektív jellegűek, a felelősség öntudata már szubjektív. Bár az egyén objektív felelősségének irányát, fokát, mértékét és értékét jelentősen befolyásolja a szubjektív felelősség, mégis az objektív felelősségi viszonyok a felismerés fokától, annak igaz vagy torz tartalmától függetlenül is hatnak,

[9] Kaszalapov—Markov, i. m.

unkcionálhatnak. Ha az egyénnek torz elképzelése van pl. felelős mivoltát illetően, ha abszolút tagadja, illetve abszolút nagyítja beszámíthatóságát; vagy ha felfokozott mértékben, illetve egyáltalában nem vállalja tettének következményeit, ha nem azonosítja magát kötelességeivel, vagy ha nem vállalja közösségét — ettől függetlenül is van felelős mivoltának egy objektív lehetőségmezeje, van egy objektív felelősségi tartalom, amit az egyén magával a létével realizál, akár tudja, akár nem, akár büszke rá, akár nem. A felelősség tehát az egyén és a közösség közötti gyakorlati viszony, s mint ilyen a tudatosításhoz képest objektív. Ez a tény, a felelősség problémakörén belül is, igazolja a marxista etika alapállását, amely szerint az erkölcsi élet egésze nem redukálható, illetve korlátozható kizárólag a tudva tett birodalmára; itt is, mint az erkölcsi cselekvés jelentős százalékában jelen van a „teszik, de nem tudják" magatartási forma.[10]

Elvitathatatlan, hogy az objektív felelősség tartalmát és fokát befolyásolja, módosítja a róla alkotott tudat, s az sem közömbös, hogy a felelősség átélése hogyan épül be a személyiség erkölcsi struktúrájába, hogyan viszonyul az élet értelméről alkotott felfogásának koordinátarendszeréhez, azaz jól vagy roszszul érzi magát benne, irtózik a felelősségtől, vagy igényli a felelősség jogát.

A felelős mivolt, a beszámíthatóság, a körülmények lehetőségmezejének függvénye, de a lehetőséggel az egyén élhet vagy nem élhet, és vissza is élhet; a realizálás foka, az aktivitás milyensége már a szubjektumtól, felelős mivoltának tudatától is függ. Ha, tegyük fel, az egyén fatalista koncepció híve, ez többnyire a felelős mivolt lehetőségmezejének kihasználatlanságát hozza magával, ha a voluntarizmus képviselője, akkor az abszolút autonómia alapján az abszolút felelősségtudat kínzó terhét veszi magára. Ezzel szemben a marxizmus viszonylagos tevékenységi autonómia-felfogására építve, az egyén az objektíve lehetséges maximális önellentmondás nélküli — felelősmivolthoz, a reális függés és az önállóság, a közösségtől való elkülönülés és azonosulás egységéhez juthat el.

A felelősség szubjektív tudatosítása, értékelése, a felelősségre vonás összfolyamatában is szerepet játszik. Az objektív érdemesítés és a szubjektív önértékelés között lehet azonosság, vagy lehet feszültség. Az egyén reális mértékben azonosíthatja magát tettének következményeivel, de előfordul, hogy azért sem vállal felelősséget, ami objektíve saját tettének eredménye, s előfordul az ellenkezője is: hogy azért is felelőssé teszi magát, ami már teljes egészében kívül esik kompetenciáján. A felelősség elsorvasztása és felfokozása többnyire negatív módon befolyásolja a reális felelősség tartalmát. A felelősség elsorvadásának legismertebb formái a közömbösség, a passzivitás vagy a külső erőkre hivatkozó önfelmentés, illetve állandó önigazolás. A felfokozott felelősségérzet egyik formája az, amikor valaki magának tulajdonítja azt, ami a másiknak érdeme, másik formája pedig, amikor olyan bűnt is magára vesz, amihez semmi köze, illetve amit mások követtek el. (Az utóbbi időkben egyik félelmetes példája ennek az Eaterly-ügy.)

A felelősség felismerésének szerepe elsősorban az egyén és a közösségek kapcsolatát leginkább befolyásoló szférában, a gyakorlati felelősségben nyilvánul meg. A felelős magatartás tudatosítása az emberben önmaga szerepének, helyzetének, a társadalomban elfoglalt helyének, hasznosságának, aktivitásának

[10] Lásd Makai Mária: Az erkölcs ontológiai kérdéseihez; „Magyar Filozófiai Szemle" 1973/2—3.

átélés tudatát, értelmezését jelenti. Ettől is függ az egyén felelősségvállalásának szélessége, de ettől függ az önmagára vonatkoztatott értékelése is. A felelősség tudatosítása nélkül a szubjektív szabadság-állapot sem érhető el és viszont. A szabadság és a felelősség sajátossága az — mint már utaltunk rá —, hogy az objektív tartalmak szubjektív tudatosítása nélkül a morális, pszichikus szinten az egyén nem válik sem felelőssé, sem szabaddá. Az objektív szabadság felismerése a szubjektív szabaddá válás feltétele, más szóval a felelősség igenlése nélkül nincs szabadságtudat, viszont a felelősség pozitív értékű átélése növeli a felelős mivolt realizálási igényét, az egyén önállóságát, a tett következményeinek előre látását (a közösség sorsában való objektív részvételt is), egyszóval a felelősség igenlő felismerése és vállalása a szabaddá válás feltételévé és bővülésének ösztönzőjévé válik.

A felelősség és a szabadság tudatosítása nélkül nincs társadalmi hasznosságtudat, annak az átélése, hogy szükség van rám, s ez utóbbi nélkül nincs méltóságtudat, nincs önbecsülés. A szabadság és a felelősség tudatos átélése, igenlése nélkül tehát nem adható pozitív válasz az élet értelmére sem.

Ennek a mindennapi életben is alapvető jelentőségű problémakomplexusnak a megoldásához segít hozzá a felelősség-koncepció, a felelősség-elmélet. A felelősség-elmélet a felelősség tudatosításának elméleti síkja. A gyakorlati életben természetesen a felelősség tartalma és foka nem egyedül a felelősségelmélettől függ, de mint a gyakorlat és elmélet viszonyában az élet bármely területén, itt is az elmélet színvonala, és főképp tartalma, befolyásolóan hat a gyakorlati felelősségre. A filozófia felelősségéhez hozzátartozik, hogy milyen a felelősség filozófiája. Itt csak utalunk rá, hogy korunk technokrata apolitikus elmélete, amely az ideálok, az értékek, az ideológia alkonyát hirdeti, nyilvánvalóan elméletileg felelős a felelősség devalválásáért, de utalhatunk az egzisztencializmus koncepciójának ellentmondásosságára (az egyén felelős mivoltának abszolutizálása — a gyakorlati felelősség tagadása) is.

A végletesen torzító irányzatokkal összehasonlítva különösen kidomborodik a marxista filozófia kérdésfeltevésének gazdagsága, s a szabadság—felelősség problémának a dialektikus determinizmus talaján kirajzolódó tudományos megoldása: a szabad felelősség és a felelős szabadság álláspontja. A dialektikus materializmusra épülő etika felelősségkoncepciója képes leküzdeni a hibás végleteket, s olyan elméletet kidolgozni, mely a gyakorlati élet felelősségszintjét a történelmi feladatok megoldásának nagyságához emeli. A marxista etika egyaránt elveti a fatalizmus elvéből származó elméleti rigorizmust és gyakorlati konformizmust, s a voluntarizmusra épülő elméleti relativizmust és gyakorlati cinizmust. Felfogásának pozitív tartalmát tömören erkölcsi normává, programmá konkretizálva így foglalhatjuk össze: a *szabad felelősség és felelős szabadság* álláspontja. A gyakorlati élet erkölcsi értéke nyilvánvalóan nem az elmélettől függ, de az elmélet is sokat tehet a helyes felelősség-tudatosítás kialakulásáért, s ezen keresztül a gyakorlati felelősség egyre szélesebb kibontakozásáért. Ezért nagy az etika felelőssége abban, hogy milyen elméletet, milyen típusú felelősségetikát képvisel.